Suna DOĞANER (2019) Bakırçay Yöresi Kültürel Coğrafyası
Sosyal Bilimler Araştırmaları II,(Ed.M.Günay,Ö.A.Ördem),Akademisyen
Yayınevi,ss.161-188,Ankara.

Bölüm 11

BAKIRÇAY YÖRESİ KÜLTÜREL COĞRAFYASI

Suna DOĞANER[1]

GİRİŞ

Kültürel peyzaj, farklı toplumların kültürlerinin doğal çevre üzerinde yansımasıdır. Toplumlar, amaçları, gelenekleri ve inançları doğrultusunda doğada değişiklik yaparak kültürel peyzajı oluştururlar. Kültürlerin doğayı algılaması da kullanımı değiştirir bu nedenle farklı kültürler, farklı kültürel peyzajlar oluşturmuştur. Tarımsal doku, ulaşım hatları, konut tipleri, sanayi alanları, kentler, köyler, çiftlikler kültürel peyzajın öğeleridir. Kültürel coğrafya insanın doğayı nasıl değiştirdiğini inceler. Kültürel peyzajın oluşmasında fiziki coğrafya da önemli olduğundan kültürel coğrafya araştırmalarında kültürel etkilerle birlikte fiziki coğrafya da incelenir. Araştırma alanı Bakırçay Yöresi, geçmişte antik dünyanın önemli bir krallık başkenti *Pergamon* ve kıyıdaki limanlarla bir kültür bölgesi oluşturmuştur. Günümüzde bu önem yörenin doğusunda zengin linyit yataklarıyla Soma'ya geçmiş ve yöre madencilikle birlikte enerji merkezi olmuştur. Araştırmada geçmişten günümüze kültürlerin mekânı nasıl kullandığı, nasıl değiştirdiği ve hangi kültürel izleri bıraktığı araştırılmıştır.

BAKIRÇAY YÖRESİ

Bakırçay Yöresi, Bakırçay nehri, kolları ve nehir boyunca batıdan doğuya doğru Gelembe, Kırkağaç, Soma, Bakırçay, Çandarlı ovaları, kuzeybatıda Madra dağlık alanı ve Kozak yaylasını için alır(Darkot&Tuncel,1995). Çandarlı Körfezi ve Dikili Körfeziyle Ege Denizi'ne kıyısı bulunmaktadır. Soma, Bergama, Dikili, Kırkağaç, Kınık en büyük yerleşmelerdir(Şekil.1). Bakırçay ismini Bakır köyünden alır. Bakır köyü Kırkağaç'ın 3km güneydoğusunda bir yamaç köyüdür (Tuncel,1967).

[1] Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, sudogan@istanbul.edu.tr

Şekil 1. Bakırçay Yöresi Konumu

BAKIRÇAY YÖRESİ KÜLTÜR TARİHİ

Bakırçay Yöresinin kıyısı, antik çağlarda Küçük Asya'daki idari bölünmede Aiolis Bölgesi, iç kısımlar Mysia Bölgesi içinde kalır. *Misya*'nın *Lidya* ile komşu güney kısmında kalan yörede *Koikos* (Bakırçay) çayının kuzeyi *Teuthrania,* Soma ve Kırkağaç ovasının bulunduğu kesim Indeipedion adını taşıyordu (Sevin, 2001). Madra Dağı'nın ismi *Pindasos*, *Elaitikos Kolpos*(Çandarlı Körfezi), kuzeyindeki dağ *Kane* (Karadağ) olarak adlandırılmıştı.

Yörede geçmiş kültürlere ait kalıntılar bulunmaktadır son yapılan kazılarla M.Ö.3. ve M.Ö.2.bine ait yerleşimler saptanmıştır. Yörenin yerleşim tarihine ait izler Tunç Çağı'na kadar uzanmıştır. Yörenin yerli halkları olarak kabul edilen Luviler mekânda fazla kültürel iz bırakmamışlardır. Fakat isimleri Luvilerden miras kalan yerleşmeler bulunmaktadır(*Pitana*, *Madra* vb.).

Mevcut en eski kanıtlar, Ege'nin karşı kıyısından Yunanistan'ın kuzeyinden denizyolu ve Balkanlar'dan karayoluyla gelen göçmen halklara aittir. Tarihsel olarak M.Ö.11.yüzyıldan başlayan bu göçlerle Yunanistan'ın kuzeyinden gelen *Aioller* yörenin kıyı kesimine, Trakya'dan gelen *Mysialılar* iç kesimlere yerleşmişlerdir. Yörede, M. Ö.VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun yerli halkı sayılan Lidyalılar'ın hâkimiyeti görülür. Yöre, M.Ö.6.yüzyıldan M.Ö.4.yüzyıla kadar 200 yıl günümüz İran topraklarında yaşayan Persler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Bu süre içinde yörede batı kültürü, Anadolu kültürü ve doğu kültürü karışmıştır. Pers kültürünün mezar ve saray gibi mekânsal izleri çok azdır ancak kazılarla yeni bilgiler ortaya çıkarılmaktadır. Persler çekilince yöre yeniden batı kültürünün etkisine

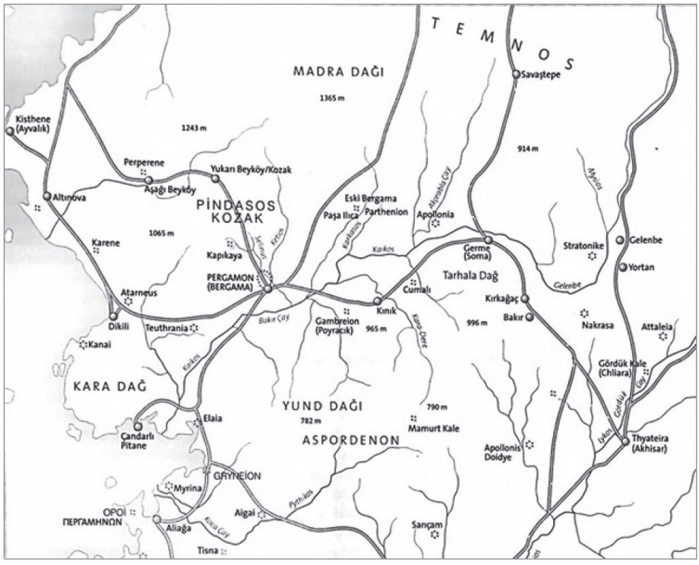
girmiştir. Batı kültürünün etkisinde idari olarak M.Ö.334 yılından itibaren Büyük İskender'in hâkimiyetine girmiş onun ölümünden sonra (M.Ö.323) komutanları Antigonos, Lysimachos, Seleufkos arasında el değiştirmiştir. Yöre M.Ö.3.yüzyıl sonu ve M.Ö.2.yüzyıl başında Pergamon Krallığı, M.Ö.2.yüzyıl başından itibaren Roma, M.S.395 yılından itibaren Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Bizans hâkimiyeti sırasında Anadolu'da Selçuklu Devleti zayıflayınca yöre 14.yüzyıl başında (1301) Karesioğulları'nın idaresine girmiştir. Böylece başlayan Türk kültürü 1317 den itibaren Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetiyle günümüze kadar gelmiştir. Böylece yörede kültür, Anadolu yerli kültürü, Yunan, Pers, Roma ve Türk kültürlerinin sentezidir.

BAKIRÇAY YÖRESİNDE KÜLTÜRLERİN MEKÂNSAL İZLERİ

Bir yörede yaşayan kültürler hakkındaki bilgileri bıraktıkları yapı kalıntılarından öğreniyoruz. Bu konuda coğrafyacılara arkeolojik bilgiler yol göstermektedir. Mekânda kanıt bırakmayan kültürler için adbilim yardımcı olmaktadır. Yörede bazı yer adlarının Luvice kökenli olduğu konusunda iddialar bulunmaktadır. Yörede geçmiş kültürlerden günümüze kalan kalıntılardan konut, inanç, savunma, sağlık, ekonomi, sanat, mezar, ulaşım vb. kültürler hakkında bilgi edinebiliyoruz.

Günümüze kalıntıları kalan *Aiolis* yerleşmeleri, Çandarlı kenti ile iç içe olan *Pitane*, Bakırçay eski deltasında Kazıkbağları(eski adı Kazlık bağları) mevkiinde *Elaia*, Dikili yakınında Kale Ağılı Tepe'de *Atarneus,* Nebiler köyü ılıcasının doğusunda Asar Tepenin batı eteğinde *Karine,* Bademli köyü batısı Killik Mevkiinde günümüzde karaya bağlanan *Arginus* adası üzerinde *Kane*' dir.

Mysia'da *Pergamon* kentine kuruluşundan itibaren yöreye gelen bütün kültürler tarafından yerleşilmiş ve bu kent günümüzde Bergama ile yaşamına devam etmektedir. Sadece kalıntıları kalan diğer yerleşmeler batıdan itibaren Kozak yaylasında Aşağıbey köyü yakınında *Perperene*, Ovacık köyü yakınında Kalagar tepede *Teuthrania*, Hamidiye köyü yakınında Asartepe'de *Apollonia,* Kınık'ın 3km doğusunda Poyracık beldesinde *Gambrion*, Soma'nın yaslandığı tepede Darkale köyü ile iç içe *Trakhoula*, Soma'nın ilk kuruluş yeri *Germe*, diğer yerleşmeler *Sandaina*(Yirce/Kırca), *Kalamos*(Gelenbe) ve *Stratonikeia(*Siledik) dır(Şekil 2). Yörenin antik yerleşmeleri için bir kaynak Anabasis'in "Onbinlerin Dönüşü" adlı kitabıdır. Bu kitapta *Parthenion, Apollania*, *Halisarna* ve *Komania* yerleşmelerinin adı geçmektedir (Anabasis,7.VIII). *Aiolis* ve *Mysia*'nın bu yöresinde kurulan yerleşmeler terk edilmiş *Pergamon* kenti Bergama kentiyle *Pitane* Çandarlı ile günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir.

Şekil 2. Bakırçay Yöresinde Antik Yerleşmelerin Konumu (W.Radt,2001)

Yörede bulunan kaya oymalarından ve taş yapılardan geçmiş halkların inançları hakkında bilgiler ediniyoruz. Anadolu inanç tarihiyle birleştirilen bu bilgilerle yörede "Ana Tanrıça" inancının olduğu görülmektedir. *Pergamon*'un 30km güneyinde Yunt Dağı'nın (*Aspordenon Dağı*) uzantısında Marmut Kale üzerinde "Kybele Kutsal Yeri" dağların ulu anası da denilen *Kybele* için doğal tapınma yeridir. Burada bulunan tapınak M.Ö.3 yy.da *Pergamon* Kralı tarafından yaptırılmıştır. Bir diğer Ana Tanrıça kutsal alanı *Pergamon* kenti kuzeybatısında Kapıkaya *Kybele Tapınağı*'dır. Burada içinde bir kaynak olan doğal bir mağara ve önünde sunular için düz bir alan, ana kayada niş ve basamaklar bulunmaktadır. Burası bölge halkı için hac merkezi olarak kullanılmıştır (Radt, 2001). Anadolu'nun en eski tanrısı Ana Tanrıça "Ma"(anne, ana), bereket ve çoğalmanın simgesiydi. Kültepe'de *Kubaba*, Hititlerde *Arinna*, Hurrilerde *Hepat,* Frigya'da *Kybele*, Lidya'da *Kybebe* olarak Anadolu kültürlerinde yaşamıştır. Göçlerle gelen Helen kültüründe *Artemis* onların Ana Tanrıça biçimidir. Ana Tanrıça kültünde dağlık alanların kullanımı yörede de görülmektedir.

Antik Dönemin en önemli yerleşim yeri başkent işlevi de görmüş olan *Pergamon*'da yapılan çok sayıda tapınak kalıntısı günümüze kadar gelmiştir. Tapınaklar tanrı heykellerinin korunduğu ve tanrılarla ilgili kutsal eşyaların saklandığı önünde dinî törenlerin yapıldığı yerlerdi. Çok tanrılı dinlerde birden çok tanrı vardır ve sayıları belirsizdir. Yörede tapınaklar Hellenistik Dönem ve Romanın ilk dönemlerinde yapılmıştır. Athena Tapınağı, Pergamon Sunağı(Zeus Sunağı), De-

meter Tapınağı, Hera Tapınağı, Dionyos Tapınakları, Serapis Mabedi (Kızıl Avlu),Traianus Tapınağı, Asklepios Tapınağı bunlar arasındadır. İnanca ait bir diğer kalıntı *Aterneus* kentinde bir tapınak kapısıdır(Propylon). Bu tapınaklar yörede çok tanrılı inancın varlığını göstermektedir.

Anadolu'da Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu tarafından kabul edilince (M.S.4.yy) tapınaklar yerini kiliselere bırakmıştır. İncil'de geçen Anadolu'nun ilk 7 kilisesinden birisi *Pergamon*'dadır. Bu kilise, Serapeion (Serapis) Mabedi (Kızıl Avlu) üzerine M.S.2 yy.da Hadrianus tarafından inşa edilmiştir. Kırmızı tuğladan yapıldığı için Kızıl Avlu olarak da bilinir. Tek tanrılı din olarak Yahudiliğin yöreye ne zaman girdiği bilinmemektedir ve Yahudi dinî yapıları yakın dönemlere aittir. Yörede en eski sinagog olan Havra, Kızıl Avlu yanındadır. Bergama Sinagogu (Yabets Sinagogu) Turabey mahallesindedir. İslam dini yöreye ilk olarak Karesi Beyliği Döneminde girmiştir. Arap Cami olarak bilinen Güdük Minare Selçuklu eseri olarak tanınsa da Karesi Beyliği döneminden kalan tek yapıdır (Öden, 2012). Osmanlı Döneminin ilk camisi Yıldırım Beyazıt tarafından yaptırılan Ulu Cami'dir(14.yy.) ve Kurşunlu Cami 15.yy.Osmanlı yapısıdır. Yörede diğer İslam dini yapıları Soma'da Emin Hıdır Bey Cami(18.yy), Damgacı Cami (19.yy) ve Çarşı Cami, Cumalı Köyde(Kınık) Cumalı Cami, Kırkağaç'ta Karaosmanoğlu Cami, Çiftehanlar Cami, Müftü Camisi ve Sarı Hoca Cami, Çandarlı'da Yalı Cami'dir.

Günümüze kadar gelen tarihi yapılar arasında yer alan kale ve sur kalıntılarından yörenin askeri kültürü hakkında bilgi ediniyoruz. *Pergamon* Krallığı'nın başkenti olması nedeniyle savunma surlarından en fazla kalıntı *Pergamon* kentine aittir. Bu surlar Hellenistik Dönemden başlayarak Roma ve Bizans Döneminde onarılarak kullanılmıştır. *Pergamon* kentinin çevresinde tepeler üzerine kaleler savunma amaçlı yapılmıştır. Bir kale kenti olarak ovada kurulan *Aterneus* kentinden ve kıyı kenti olan *Elaia* ve *Pitane*'nin surlarından çok az kalıntı bulunmaktadır. Askeri tesisler arasında *Pergamon*'da akropolde, askeri depolar (arsenaller) yer almaktadır. Burada *Pergamon* Krallığı döneminden askeri kanıt olarak andezit taşından yapılmış gülleler bulunmuştur. Askeri yapı olarak Çandarlı'da 14.yüzyılda Cenevizliler ve 15.yüzyılda Osmanlılar tarafından onarılan Çandarlı Kalesi bulunmaktadır.

Antik dönemin sağlık kültürü hakkındaki bilgiyi *Asklepeion*'dan öğreniyoruz. *Pergamon* kentinin dışında Geyikli Dağ eteklerinde düz alanda M.Ö. 4.yüzyılda sağlık tanrısı *Asklepios* için bir tapınak inşa edilmiş ve gelişerek *Asklepeion* oluşturulmuştur. Burası müzik ve suyla tedavinin denendiği çağının en önemli hastaneleri arasına girmiştir. *Asklepeion*'dan günümüze kalan görkemli yapılar Roma Dönemine aittir ve *Pergamon* şifa için kralların geldiği bir kent olmuştur. Geyikli Dağ'ın eteklerinden çıkan sıcak sular, günümüze kadar Eskülap Banyoları (Ask-

lepion) ve Kleopatra Güzellik Ilıcası olarak kullanılmaktadır. Antik çağın ünlü eczacı ve hekimi Galenos *Pergamon*'ludur(M.S.129-210). Galenos, *Pergamon* kentinin Gladyatör hastanesi başhekimi ve Roma İmparatorluğunun saray hekimi olarak çalışmış ayrıca yörenin şifalı otlarından ilaçlar üretmiştir.

Yörede geçmiş halkların ekonomi kültüründe, zeytincilik, arıcılık balıkçılık, kara, deniz ticareti ve madenciliğin yer aldığını kayıtlar ve mekânsal kanıtlardan öğreniyoruz. Zeytincilik, yörede önemli bir ekonomik faaliyet olarak görülmektedir bunu kıyıda liman olan *Elaia* kenti isminde görebiliyoruz. Bu kent ismini coğrafyadan almıştır, Helen dilinde *Elaia* "zeytinlik " anlamına gelir. Günümüzde de zeytinliklerin yer aldığı yörede Zeytinlik köyü de ismini bu ekonomik faaliyetten alır. Zeytinciliğin önemini *Elaia* sikkelerinde yer alan zeytin motiflerinden de anlayabiliriz. Kozak yaylasında bağcılık ve zeytincilik gelişmiş olduğunu arkeolojik kazılar ortaya çıkarmıştır(Radt, 2001). Yörenin ekonomisinde tahıl, zeytinyağı, zeytin, şarabın yer aldığı Kocaömer köyü yakınında Hasar Kale(Asar Kale) deki depo olarak yapılan alanda pişmiş 1,8m yüksekliğinde toprak küplerden anlaşılmaktadır. Yörede geçmiş kültürlerden günümüze gelen ekonomik miras arasında Osmanlı Dönemine ait bedestenler yer alır. Bergama'daki bedesten 16.-17.yy. Osmanlı Dönemine aittir. Bir diğer bedesten Soma'da yer alır.

Yörede madencilik faaliyeti olarak Yunt Dağı'nda madencilik yapılmış(kömür ve demir) eteğinde kurulan *Gambrion* kenti maden işçiliğinde gelişmişti. Bu yerleşme madeni para basımında *Pergamon* Krallığı'nın darphanesi olmuştu. Yörede Lidyalılar zamanında Kalarga tepeden altın çıkarılıp *Gambrion*'da işletilmiştir. Kozak dağlarında antik dönemde bakır, gümüş ve altın da elde edilen maden ocaklarının kalıntıları bulunmuştur. Kozak dağında granit kayaları Roma döneminde kaplıca tesislerinde kullanılmıştır(Radt,2001) .Yörenin en önemli yeraltı zenginliği olan Soma linyitlerinin ilk bulunuşu Osmanlı Döneminde 1863-1864 yıllarındadır. Özellikle 1.Dünya savaşı yıllarında bu yataklardan orduya linyit üretilmiştir.

Yörede etnoğrafik miras olarak iki önemli el sanatı bulunmaktadır. Bunlardan birisi antik döneme ait "deriden kağıt yapımı" diğeri Türk dönemine ait "halıcılık"tır. Roma Döneminin ekonomisinde kağıt üretiminin önemli bir yer tuttuğu "parşömen kağıdı" isminin *Pergamon* kentinden geldiği bilinmektedir (*Charta Pergamena*). Antik çağın en önemli kağıt yapım malzemesi papirüsün Mısır'dan ihracatı yasaklanınca *Pergamon*'da hayvan derisi özellikle oğlak derisi üzerine yazı yazılmaya başlanmıştır. Deri kâğıt üretimi *Pergamon*'a önemli bir gelir sağlamış ve ihraç edilmiş kitap yörenin önemli bir üstünlüğü sayılmıştır. *Pergamon* kentinde yukarı şehir ve aşağıda *Asklepion*'da olmak üzere 2 kütüphane bulunuyordu ve çağının İskenderiye kütüphanesine rakip olmuştu. Yörenin Türk Dönemine ait

etnoğrafik mirası Bergama Halısı'dır. Bu halılar Avrupa'da soylu aileler, koleksiyonerler ve kiliseler tarafından satın alınmış veya hediye edilmiş ayrıca ünlü ressamların tablolarında yer almıştır(Yılmaz, 2009).Bergama Halısı 1996 yılında coğrafi işaret almıştır. Kozak yaylasındaki köylerde halı dokuma devam etmektedir.

Yörede tarihsel dönemde ticaretin varlığını da ticaret hanlarından öğreniyoruz. Ticaret hanları farklı yerlerden gelen tüccarların birbiriyle mal alışverişinde bulunduğu yerlerdir. Hanın isminden hangi ürünün yoğun ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. Kırkağaç, Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir ticaret kenti durumundaydı. Kentte Ermeni, Rum ve Türk tüccarlara ait hanlar bulunuyordu.(Pamuk Han, Müftü Hanı) Kırkağaç ne yazık ki bu hanlarını koruyamamış bunlardan birkaçı günümüze yıkık olarak gelmiştir. Bergama'da Taşhan (15.yy.), Soma'da Balcı Hanı günümüze kadar gelmiştir. Yörenin Osmanlı Dönemi'ne ait sanayi mirası sayılacak yapıları tütün ve pamuk depolarıdır. Günümüzde Bergama'da tabakhane olarak kullanılan binanın eski çırçır fabrikası olduğu sanılmaktadır.

Yörede antik dönemde kara ve deniz ticareti yapıldığını antik karayolu sistemi ve limanlardan öğreniyoruz. Antik çağda *Aioller* deniz ulaşımını yolcu ve yük taşımacılığında kullanmışlar ve *Elaia* kentine bir liman inşa etmişlerdir. Bakırçay nehrinin deltasında bu limandan rıhtım ve mendirek kalıntıları bulunmuştur. *Pergamon* antik çağın önemli karayolu üzerinde bulunuyordu. Kara yoluyla *Pergamon*'a gelen mallar *Elaia* limanına oradan deniz yoluyla diğer ülkelere ve kentlere gönderiliyordu. Antik dönemde coğrafyanın uygun kullanımını karayolu sisteminde görüyoruz. Yolların dağların eteklerini izlemesinin nedeni yağışların en çok düştüğü kış ve ilkbahar mevsiminde Bakırçay'ın sularının taşarak ovada ulaşıma izin vermemesidir. Karayolu ulaşımına ait bir kültürel miras Koyun Köprüsü'dür(Boyun Köprüsü) Bergama'ya 5km uzaklıkta Kınık'ta Bakırçay'ın kolu üzerinde kesme taştan yapılmış iki gözlüdür. Türklerin Ege Bölgesi'nde yaptıkları en eski köprü olarak günümüze gelmiştir(14.yy.).

Yörenin en önemli kenti *Pergamon* tepede kurulmuştur. Ovada su olmasına rağmen tepede su kaynaklarının olmaması, kentte gelişmiş bir su kültürü ortaya çıkarmıştır. Kentte halk evlerinin altına sarnıç yaparak öncelikle yağmur suyunu kullanmıştır. Çatılardaki oluklu kiremitlerde toplanan yağmur suyu borularla toplanıp sarnıçlara aktarılmıştır. (Radt,2001) Kentin sarnıçlarla toplanan yağmur suyundan başka kaynağı olmadığı için su çevrede dağlık alanlardan(Madra Dağı, Geyikli Dağı) ve akarsulardan, toprak veya kurşun borularla ve kemerlerle kente taşınmıştır. Antik su kültürünün kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bu taşıma Helenistik dönemden başlayarak Bizans, Roma ve Osmanlı Dönemlerinde devam etmiştir(Radt, 2001).Osmanlılar Döneminde 18.yy.da Bergama Ayanı Koca Ara-

poğlu, Soma ve Kırkağaç yöresinden su getirtmiş ve bu amaçla Ab-ı Kebir Vakfını kurmuştur(1740) . Bu devirde mahallelere pek çok çeşme yapılmış isteyenler para ile evlerine su getirtebilmiştir. Bu tarihten sonra da Bergama'ya pek çok çeşme yapılmıştır günümüzde bunların izleri bulunmaktadır. Dere ıslahının güzel bir örneği Bergama kenti içinde Bergama(*Selinus)* çayında görülür. M.S.130 yılında *Selinus* çayı ıslah amacıyla üstü örtülerek iki kanala alınmıştır.

Antik Yunan kültürünün sanatsal olarak yöredeki etkisi tiyatrolardır. Taş olarak yapıldıkları döneme ait tiyatrolar sadece trajedi ve komedi oynanan yerler değil aynı zamanda duyuru, toplantı, şenlik gibi sosyal etkinliklerin olduğu yerlerdi. Vatandaşların karar aldıkları toplantılar da burada yapılır hatipler konuşurdu. *Pergamon* antik dünyada 4 tiyatrosu olmakla ünlüdür(Foto 1). Kozak yaylasında *Perperene* gibi küçük bir yerleşmede tiyatro olması da kültür açısından önemlidir. *Aterneus* ve *Pitane*' de birer tiyatro olduğu bilinmektedir. Antik dönemde halkların spora verdikleri önemi *Pergamon*'da *Stadium*'dan, sağlığa verdikleri önemi *Asklepion*'dan öğreniyoruz.

Foto 1. Pergamon Tiyatrosu (Foto.Suna Doğaner)

Yörenin mezar kültüründe, küp mezarlar, tümülüsler ve lahitler bulunmaktadır. Gelenbe'nin Yortan köyünün(yeni adı Bostancı) 7km güneyinde kazılarla ortaya çıkan Eski Tunç Çağı mezarlığında (Yortan höyüğü mezarlığı)(M.Ö.3.binyıl) küp mezarlar bulunmuştur Tümülüsler Bakırçay ovasında *Pergamon* kentini çevrelemektedir. *Pergamon* kenti güney batısında Yığmatepe Tümülüsü yer alır.

(Helenistik veya erken Roma). Bu tümülüsler önemli kişilere ait olmalıdır. Pergamon akrapolisinin güneyinde İlyastepe'de bir tümülüs yer alır. Mezar odasından Helenistik Döneme ait olduğu sanılmaktadır. Ayrıca *Perperene*'de lahit mezarlar bulunmaktadır.

Yöre çok sayıda deprem geçirdiği için antik çağın konut kültürü hakkında bilgiler kısıtlıdır, antik döneme ait evlerin sadece temel kalıntıları bulunmaktadır. *Aterneus*'taki kazılarda ev kalıntıları bulunmuştur. Antik döneme ait *Pergamon*'da saray konutlarının kalıntıları bulunmaktadır.

Yörenin kültür tarihinde Rum adı verilen Bizanslı ve Yunan göçmenlerin mekânsal izleri Rum tipi evlerde görülür. Yörede Rum tipi evler Bergama'da ve kıyıda Bademli köyünde yer alır.

Günümüzde Bergama'nın tarihi kent dokusunda hımış tekniğiyle yapılmış geleneksel Türk evi özelliğini yansıtan yan yana dizili evler, konaklar ve kâgir Rum tipi evler yer alır. Türk evleri ve Rum evleri bir arada Kale mahallesinde, Türk evleri, Selçuk ve Barbaros mahallelerinde yoğun olarak yer alır.

Bergama'da kentsel sit alanı kuzeyde Akropol etekleri ile güneyde Üçkemer çayı arasındadır. Burada 14.yüzyıldan itibaren (Geç Bizans) Rum ve Osmanlı sivil mimari örnekleri bulunmaktadır. Rum yapılar çıkmaz sokaklarda taştan yapılmıştır. Bergama'da kentin İzmir yoluna doğru konaklar yer alır,19.yy.da burada Ayanlık yapan Karaosmanoğulları Ailesi döneminde yapılmışlardır. Çandarlı 'da Koçanlı Köşkü 1859 yılı yapımı olup günümüze kadar korunarak gelmiştir.

Yörede Osmanlı dokusunu bütünüyle koruyan **Darkale,** Soma kentine 3km uzaklıkta Soma Dağı'nın(Tarhala Dağı) nın kuzeydoğu yamacında yer alır. Kuruluş yeri ovaya hâkim güvenli bir konumdadır. Bizans'ta *Trakoula* olan yerleşmenin ismi Osmanlı Döneminde Tarhala ve Darkale olmuştur(Ermiş,M.Ü.,2016). Soma'nın gelişmesiyle bu köy halkı Soma'ya göç etmiş ve Darkale adeta terk edilmiştir. Darkale sokakları ve evleriyle Osmanlı Dönemi yapısını korumuştur ve 3 tarihi camisi vardır.

BAKIRÇAY YÖRESİ KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Bakırçay Yöresinde yerli halkla(Luviler) birlikte dışarıdan gelen Aioller, Misyalılar, Makedonyalılar, Persler, Kimmerler, Romalılar, Yahudi, Ermeni ve Türklerden oluşan kültürel sentez söz konusudur.

Yöre, savaş, ticaret ve göç yoluyla kültürel çeşitlilik kazanmış farklı kültürler arasında kültürel etkileşim olmuştur. Yörenin kültürünü etkileyen en önemli göç hareketi Ege adaları ve Yunan ana karasından yörenin kıyısına olan göçlerdir. Göçmenler yerli halkın topraklarına tarım ve ticaret için yerleşmeye gelmişlerdir.

Yerli halkın bazı yerlerde yeni gelenlere karşı koyduğunu ve *Pitane*'de olduğu gibi savaştığını görüyoruz. Yöreye ilk gelenler *Aioller* olarak adlandırılır. *Aioller* Yunanistan'ın Teselya ve Boiotia bölgelerinden topraklarının azlığı ve siyasî nedenlerle öncelikle adalara sonra Anadolu kıyısına M.Ö.11.yüzyıldan M.Ö.9.yüzyıla kadar göç etmişlerdir. *Aioller* Ege kıyılarında 12 önemli yerleşme kurmuşlardır. Bunlardan *Pitane* Bakırçay Yöresindedir. *Aioller* deniz kültürüne sahip oldukları için iç kısımlara değil kıyıya yerleşmişlerdir. Böylece yöreye Yunan ana karasından farklı bir kültür girmiş deniz ticareti ve balıkçılığı getirmişlerdir. Gelen halklar inanç açısından tanrılarını da getirmişlerdir. Ege Denizi'nin iki yakasının da çok tanrılı inanca (paganizm) sahip olduğu dönemde, Anadolu'ya gelenlerin Tanrı isimleri farklı olmakla beraber Anadolu tanrıları ve Yunan tanrıları yörede kaynaşmıştır.

M.Ö.6.yüzyılda *Aioller* bağımsızlığını kaybederek Anadolu'nun yerli kültürüne sahip Lidya Devleti'nin egemenliğine girmiştir. Persler, Lidya Devletini yenince yöre Persler'e vergiyle bağlanmış ve 200 yıl Pers Valiler tarafından yönetilmiştir. Yörenin Pers Döneminde inançlarında serbest olmadığı düşünülebilir. Çünkü M.Ö.4. yy.da Büyük İskender Anadolu'ya girince onu kurtarıcı olarak kabul etmiş ve yörede tekrar Yunan gelenekleri uygulanmaya başlamıştır. Yunan kültürü(Helen), Büyük İskender'in ölümünden sonra komutanları döneminde yöreye Roma kültürü girene kadar(M.Ö. 129) hâkimiyetini devam ettirmiştir. Yörenin kültürüne Roma Döneminde yeni bir din(Hristiyanlık) girmiştir. Dinî yapıların mekânsal işlevinin devamlılığını Serapis Tapınağı'nda görüyoruz. Çok tanrılı dine ait bu tapınak, yörede din değişince kilise olarak hizmet vermeye başlamıştır. Roma Dönemiyle yöreye onların mimari kültürü de girmiştir, *Pergamon*'da büyük yapılar Roma kültürünün eseridir. Romalılar yol yapımında üstündüler ve Romalılar zamanında *Kzikos*-Simav çayı vadisi-Balıkesir- *Pergamon* yolu yapılmıştır. (Stewig,1970). Yöre M.S.4.yy.dan M.S.15.yy.la kadar Bizans Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır, Bizans kültürü için Yunan-Roma kültürü sentezi denilebilir. Bizans Döneminde Persler'e karşı isyanı başarısız olan çok sayıda Ermeni 7.yüzyıldan itibaren Bizans'a sığınmış Anadolu'ya gelen Ermeni göçmenlerin çoğu Bergama'ya yerleşmiş böylece Bergama'da Ermeni topluluğu oluşmuştur. Bergama'da Bizans Dönemi mimarisi daha çok savunma surların sağlamlaştırılması şeklindedir.

Anadolu Selçuklu Beyliğinin çöküşü sırasında Selçuklu uç beyi olan Karesi Bey'in Selçuklular'a karşı bağımsızlığını ilan ederek Balıkesir merkez olmak üzere kurduğu Karesi Beyliği, yöreyi de içine alıyordu. Karesi Beyliği'nin merkezi Yahşi Bey zamanında Bergama olmuştur. Selçuklulardan itibaren Anadolu'da Türk kültürü yayılırken Karesioğulları'yla birlikte yöreye yeni bir din (İslam) girmiştir. Böylece yörede 3 farklı inanç kültürü yer almış ve bir arada hoşgörüyle yaşamıştır.

Bunun en güzel örneği Bergama kent merkezindeki Akropol çıkışında yer alan yapının avlusunda Müslümanların ibadet ettiği Kurtuluş Camisi'nin bulunmasıdır.

11.yüzyılda Bizans'ın zayıflama döneminde Cenevizliler Ege kıyılarında ticaret kolonileri kurmuşlar 14.yüzyılda *Pitane*(Çandarlı) kalesini de onararak yerleşmişlerdir. Denizköy açıklarında Büyük Ada (Mardaliç veya Corci adası) üzerinde bir koruma kulesi yaptırmışlardır. Böylece yöreye Latin kültürü de girmiş ve Beylikler ve Osmanlı Dönemlerinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

17. ve 18.yüzyıllarda adalardan kıyıya Yunan göçleri olmuştur. Böylece yörede Yunan ve Türk kültürleri bazı yerlerde yan yana bazı yerlerde iç içe yaşamaya devam etmiştir. Yörede Rum konut kültürünün izleri Rum evleri olarak günümüze kadar gelmiştir. Dikili'nin 7km güneybatısında Bademli köyü Rum taş evleriyle ünlüdür. Burada Rum'lar Karadağ'dan inen yörük Türkmenlerle bir arada yaşamış Mübadele ile giden Rumlar yerine Rumeli'den göçmen Türkler gelerek yerleşmiştir.

Kültürel çeşitliliği Bergama kentinin sosyal yapısına bakarak görebiliriz. Bergama'nın Türk Döneminde Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer yabancı gruplardan oluşan nüfusu vardı. Bergama (*Selinus*) çayı, Rum ve Yahudi mahalleleri arasında sınır oluşturmuş, Kale tepenin eteklerinde Rum mahallesi yer almıştı. Ermeniler de bu mahallede yaşamışlar, Bakırçay Ovasına doğru düzlük alanlarda da Türkler yerleşmişti. Bu nüfusa Balkanlardan gelen Türk göçmen grupları dâhil olmuş göçmenler Bergama ve çevresindeki köylere yerleşmişti. Ayrıca 19. yy'da konar-göçer aşiretler de Bergama ve çevresinde yeni köyler kurmuş ve yerleşmişlerdi. Yörenin kültürel zenginliğini günümüzde Bergama kenti yapı topluluğunda görebiliriz. Bergama ovasından kentin kurulduğu tepeye çıkarken dar sokaklarda Osmanlı ve Rum evleri, Osmanlı çeşmeleri, Bizans surları, kiliseler, camiler, Yunan tapınakları bize bunu sunmaktadır. Yörenin kültür çeşitliliği Bergama'nın Dünya Kültürel Miras Listesine alınmasını sağlamıştır. Kırkağaç'ta da Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi kültürü bir arada yaşamış ve kültürel çeşitliliğe ait yapı mirasları bırakmışlardır.

Bakırçay Yöresinin savaş ve göçlerle olan kültürel çeşitliliğini oluşturan halklar, 1.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşlarının siyasi sonuçları gereği yöreden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Yahudiler 1919-1922 yılları arasında önce İzmir'e sonra diğer ülkelere, İsrail Devleti kurulduktan sonra(1948) İsrail'e göç etmiştir. 1960 yılında son kalan aileler de ülkelerine göç etmiştir.1915 Tehcir olayı nedeniyle yöreden Ermeniler de ayrılmak zorunda kalmışlardır. Yörenin Rum adı verilen Bizans döneminden kalan veya göçlerle gelen Yunan halkı Lozan Anlaşmasıyla yapılan mübadele gereği mübadele edilmiştir.

Yörede kültürler arası etkileşimi Yunan, Roma ve Bizans mimarî tarzlarında görüyoruz. Roma yapılarında Yunan etkileri, Bizans yapılarında her iki uygarlığın da etkileri görülmektedir. Bergama'da geleneksel Türk evleri yanında cepheleri çok süslü batı etkili evlerin de yer alması kültürel etkileşimi göstermektedir.

Yörede kültürler arası etkileşim zeytincilik, bağcılık, linyit ve altın üretiminde görülmektedir. Yörenin eski halklarından itibaren bütün kültürlerde zeytin ve zeytinyağı üretimi yapılmıştır. Bağcılığa bağlı şarap üretimi Yunan, Roma ve Bizans Döneminde yer almakla beraber Türk kültüründe rağbet görmemiştir. Ancak günümüzde şarap üretimi kültürde tekrar yer almaktadır. Linyit ve altın işletmeciliği kesintiye uğramakla beraber antik dönemden günümüze kadar yapılmaktadır.

BAKIRÇAY YÖRESİ KÜLTÜREL PEYZAJ

Kültürel peyzaj, fiziki coğrafyada insan eliyle oluşturulur ve doğal peyzajla birbirinden ayrılamaz. Yörenin kültürel peyzajına bakarak burada yaşayan insanların coğrafyayı nasıl kullandıkları ve değiştirdikleri hakkında bilgi ediniyoruz. İnsan doğada ilk olarak yerleşim yerleri, liman, yollar, su boru hatları ve su kemerleri inşa etmiştir. Bunları yörede günümüze gelen kalıntılardan öğreniyoruz. Yerleşime açıldığından itibaren kırsal alanda kültürel peyzaja hâkim olan tarım alanlarıdır. Doğal bitki örtüsünde delicelerin kültüre alınmasıyla ve yeni ağaçların ekilmesiyle zeytinlikler tarım alanlarının başta gelen görüntüsü olmuştur. Kronolojik olarak incelenirse yörenin kırsal peyzajının görünümü 1800 lü yıllarda Soma linyitlerinin işletilmesiyle bozulmuştur. 1888 yılında Manisa-Soma demiryolu hattının yapımıyla kırsal peyzaja demiryolu da girmiştir.1939 yılında taşkın ve sıtma hastalığı nedeniyle Bakırçay'ın yatağı değiştirilerek batıya alınmıştır. 1957 yılında ilk termik santral Soma'da(Soma A) kültürel peyzajın içinde yer almıştır. 1981-1992 yılları arasında ikinci termik santralin(Soma B) 6 ünitesi tamamlanmıştır Yörede modern su tesisleri olarak barajların yapımını 1981 yılından itibaren görmekteyiz. 2000 li yılların başında yörenin kültürel peyzajına Ovacık'ta açık altın maden işletmesi girmiştir.

Bakırçay Yöresinde günümüz kültürel peyzajında en önemli iki yerleşme Bergama ve Soma'dır. Bergama'ın antik kuruluş yeri ovaya hâkim 330 m. yüksekliğinde andezitten oluşan bir tepedir(Darkot, 1943). **Bergama,** bu kale tepeden başlayarak tepenin yamaçlarından itibaren ovaya yayılmış durumdadır. Bergama şehircilik anlayışı bakımından topoğrafyayı en iyi kullanan kentler arasında yer alır, bir tepe üzerinde düz bir alana yapılarını yerleştirmiş, yamaçları en iyi şekilde kullanmış, tiyatrosu için yamacı kullanmıştır. Yamaçlarda teraslar yaparak ve ihtiyaca göre genişleterek yapıları bu teraslara inşa etmiştir(Tuncel,1980). Yapılan planlamayla kent formunu topoğrafyaya uydurmuştur. Kent yukarı kent, orta

kent ve aşağı kent olarak planlanmış ve yapılar işlevlerine göre bu katlara yerleştirilmiştir. Kentin görkemli görünümü coğrafyaya bağlıdır.

Soma, Soma Dağı'nın(Tarhala Dağı) kuzey yamacına kurulmuştur kuzeye ve batıya doğru gelişme gösterir. Yerleşmenin içinde kalan termik santral yükselen bacalarıyla yerleşmenin bir maden ve enerji kenti olduğunu gösterir. **Kırkağaç**, Soma Dağı'nın doğu eteklerinde kurulmuş Kırkağaç ovasına yayılmıştır**. Kınık** ismini Oğuzlar Türklerinin Bozoklar kolunun Kınık Boyu'ndan almıştır. Günümüzde Kınık Ovası'nda olan yerleşme antik dönemde Bodrumbaşı mahallesinin yer aldığı Yund Dağı eteklerinde Kuşkaya mevkiinde ovaya hâkim güvenli bir konumdaydı. Osmanlı Döneminde de burada yer almış güvenlik sağlanınca ve nüfus artınca ovaya inmiştir. Diğer bir kentsel yerleşme kıyıda yer alan ve Bergama ovasının iskelesi rolünü oynayan Dikili'dir. **Dikili** çevresinde yerleşim tarihi eski olmakla beraber kent bulunduğu yerde 17.yüzyıla ait bir yerleşmedir. Yerleşmenin kökenini bir çiftlik ve çevresinde "dikmelik" adı verilen zeytin ağaçları oluşturur(-Taşkın, 1998). Yerleşmenin ismi Dikili bu dikmelikten gelmektedir. Karşı adalardan çiftliğe çalışmak için gelen Rumlar ve çevrede hayvancılık yapan ailelerin burada toplanmasıyla yerleşme büyümüştür. Dikili karşısında Kalem Adası turizmde gelişme gösterir. Karayolunun önem kazanmasıyla Dikili iskelesi önemini kaybetmiştir. Dikili kıyıda yazlık konutlarla gelişme göstermektedir. Çandarlı bir yarımada üzerinde yer alan antik *Pitane* kenti üzerinde yer alır. Kırsal yerleşme peyzajında köyler ovalarda dağınık olarak tarım alanları içine yerleşmiştir. Yörenin kuzeybatısında Kozak köyleri olarak adlandırılan köyler(16 köy) etrafı dağlarla çevrili Kozak yaylasında yer alırlar.

Yörenin jeomorfolojik birimleri içinde en geniş yeri ovaların kaplaması nedeniyle kültürel peyzajda tarım alanları önemli yer tutar. Doğudan batıya doğru Gelenbe Ovası, Kırkağaç Ovası, Soma Ovası, Kınık Ovası Bergama Ovası, Çandarlı Ovaları alüvyal dolgulu çöküntü ovalarıdır. 1.derece tarım topraklarını da içeren bu ovalar yörenin en önemli doğal kaynağıdır. Yörede tahıl tarımının antik dönemlerden itibaren yapıldığını biliyoruz. Yöre halklarının kültüre aldığı iki önemli ürün doğal bitki örtüsünde bulunan zeytin ve fıstık çamı ağaçlarıdır. Yörenin kuzey batısında yer alan Kozak yaylasını üç taraftan çeviren dağların iç yamaçlarında doğal bitki örtüsünde 700m.ye kadar yer alan fıstık çamları aşılanarak önemli bir ekonomik kaynağa dönüşmüştür. Tarım alanlarında buğday tarlaları geniş yer kaplar. 1950 li yılların ortasına kadar geniş alan kaplayan bağlar, tütün ekiminin özendirilmesiyle sökülerek yerine tütün ekilmiştir. Pamuk ve tütüne devlet desteğinin kesilmesiyle bu ürünlerin ekimi azalmış bu ürünlerin yerine bamya, mercimek geçmiştir. Günümüzde bağlar yeniden yörede yerini almaya başlamıştır. Bamya Dikili'de en çok ekilen ürünler arasındadır iç ve dış pi-

yasada konserve olarak tüketilmektedir. Şeker pancarı Susurluk Şeker Fabrikasına gönderilmek üzere en çok Soma ve Kırkağaç'ta ekilir. Dikili alanlarda zeytincilik kıyıda Dikili'den başlayarak Kırkağaç'a kadar yörede yer alır. Meyvecilikte üzüm önem kazanır.

Kültürel peyzajda barajlar tarım alanlarının sulanması amacıyla inşa edilmiştir. Yağcılı dere üzerinde inşa edilen Sevişler barajı(1981) Soma Termik Santrali için soğuma suyu sağlar ve Soma ovasında sulama yapar. Madra çayı üzerinde Madra Barajı(1988) Edremit Yöresinde Altınova ve Küçükköy ovasının sulanmasında olduğu gibi Bakırçay yöresinde Dikili ovasının sulanmasında kullanılmaktadır. Kestel Barajı(1988) Bergama ovasının sulanmasında kullanılır. 2012 yılında açılan Yortanlı(2012) ve Çaltıkoru barajları (2012) Kınık ovası tarımsal ürünlerinin sulanmasında kullanılmaktadır. 2017 yılında tamamlanan Dikili-Çandarlı Barajı, Çandarlı'nın içme suyu ihtiyacı için inşa edilmiştir.

Bakırçay Havzasında 650 milyon tonun üzerinde linyit varlığı belirlenmiştir. Türkiye'nin en büyük rezerve sahip 2 linyit bölgesinden birisidir. Yılda 7 milyon ton üretim yapılmaktadır. Bu nedenle yeni linyit işletmeleri kültürel peyzajda 1938 yılından itibaren yerini almıştır. Ovacık Altın Madeni 1997 yılında tamamlanan 2001 de üretime geçen tesisleriyle kültürel peyzajda yer almıştır. Ovacık madeninin 100km kuzeyinde Çoraklık Altın Madeninde de altın üretimi yapılmış 2014 yılında üretim bitmiştir. Yörenin yeraltı zenginlikleri arasında doğal taş gurubunda granit yatakları da önemli yere sahiptir Madra-Kozak Alt Yöresinde dağlık alanda zengin granit yatakları bulunmaktadır. Kozaklı Graniti ve Bergama Graniti olarak adlandırılır Kozak yaylasında yaklaşık 45 granit iletmesi bulunmaktadır.

Enerji tesisi olarak Soma linyitleri iki termik santralde kullanılmaktadır. 3.santralin inşası devam etmektedir. 2015 yılında kurulan Soma Rüzgâr Enerji Santrali 169 adet türbinle elektrik üretmektedir.

Yörenin kültürel peyzajında ana karayolu Bakırçay Vadisini izler Dikili-Bergama-Kınık-Soma-Kırkağaç üzerinden Akhisar –Manisa'ya bağlanır. Balıkesir-Manisa karayolu doğuda Gelenbe ovasından geçer. Yöre diğer bir karayoluyla Bergama-Kozak üzerinden Ayvalık-Edremit karayoluna, Bergama-İvrindi karayolu ve Soma-Savaştepe karayolu ile Balıkesir'e bağlanır. Güneyde yüzey şekilleri nedeniyle karayolu ulaşımı Soma-Kırkağaç-Akhisar üzerindendir. Yöre kıyıya Bergama-Zeytindağ karayolu üzerinden bağlanır. 2016 yılında Soma çevreyolu açılmıştır.

Kültürel peyzajda turizm alanları kıyıda koylarda yazlık konutlar şeklindedir. Kültürel peyzajda diğer turizm tesisleri termal sıcak suların çıktığı yerlerde ku-

rulmuştur. Bunlar Nebiler Ilıcası, Çamurlu Ilıcası, Koca Oba Ilıcasıdır. Bademli Deniz Ilıcası kıyıda deniz içinden çıkmaktadır. Yörenin arkeolojik turizme yönelik otelleri Bergama'da yer alır. Deniz turizmine hizmet eden otelleri kıyıda Dikili, Çandarlı ve Kalem Adasındadır.

BAKIRÇAY YÖRESİ KÜLTÜR VE DOĞA ETKİLEŞİMİ

Yörede doğa ve kültür arasındaki ilişkide doğada insanın hâkimiyetinde görünmekle beraber antik dönemde kıyıda kurulan liman kentlerine doğanın olumsuz etkisi olmuştur. Kıyı çizgisinin değişimini antik *Elaia* ve *Kane* kenti kalıntılarından öğreniyoruz. Kıyının en önemli limanı *Pergamon*'un limanı olan *Elaia,* Bakırçay'ın(*Koikos*) getirdiği alüvyonlarla işlevini kaybetmiştir. M.S.3.ve 4.yy.larda *Elaia* kapalı limanı dolmaya başlamış M.S.6. yy.da kapalı ve açık liman artık kullanılamaz olmuştur (Tozan, 2017). Antik kaynaklarda ada üzerinde yer aldığı bilinen *Kane* kenti kalıntıları 2015 yılındaki kazılarla kıyıda Bademli köyünde bulunmuştur(Laufer&ark,2016). Strabon'un yazdığı üç adanın ikisi Kalem adası ve Garip Adasıdır. Üçüncü ada (Arginus adası) karaya bağlanmıştır. Yörenin kıyısında yer alan *Kane* kenti, *Pitane*, *Elaia* limanları bir ticaret hattı üzerinde idi. Lesbos (Midilli), Edremit (*Adramytteion*) gelen deniz ticaret hattı buradan geçiyordu ve *Elaia* iç kısımda bulunan *Pergamon*'un limanıydı. *Elaia* limanının dolması ve *Kane* limanının bulunduğu adanın karaya bağlanması deniz ticaretini olumsuz etkilemiştir. Bu antik çağlar için insanın engelleyemediği bir doğa olayıdır. İnsan Bakırçay deltasını yerleşme açısından terk ederek bu sorunu çözmüştür. Fakat nehrin taşkınlarıyla artan sıtma hastalığı bütün Bakırçay vadisinde yerleşmeleri etkilemiştir. *Aterneus* önemli bir kent iken sıtma hastalığından terk edilmiştir. Bu Bakırçay'ın (*Kaikos*) kollarından Sarıazmak dere ile ilgili olmalıdır. Sarıazmak, Kozak dağından getirdiği alüvyonlarla da Bakırçay (*Kaikos*) nehrini güneye iterek yatağını değiştirmiştir. İnsanın sıtma hastalığını kontrol altına alması 19.yüzyıla kadar sürmüştür. Bakırçay'ın taşkınlarına karşı bir müdahale 1939 yılında nehrin yatağının batıya doğru değiştirilmesidir (Pınar,1985). İnsan Bakırçay'ın kolları üzerine barajlar yaparak nehri kontrol altına almış olsa da doğa hâkimiyetini tekrar göstermektedir. Çandarlı Körfezi'nde Bakırçay'ın eski döküldüğü yere inşasına başlanan liman için sorunlar çıkmıştır. Bakırçay'ın taşkınlarda fazla suları bu alana yayılmaktadır ve sığ olan körfezde rıhtım kazıkları tutmadığı için liman için bu alanın uygun olmadığı anlaşılmıştır.

Doğanın kültüre günümüzde de devam eden bir başka olumsuz etkisi depremlerdir. Depremler başta insan hayatı olmak üzere yerleşmelere zarar vermiştir. Çandarlı körfezindeki yerleşmeler Dikili ve Bergama görülen tarihsel depremler M.S.105, M.S.253, 1296,1874 ve 1895 depremleridir. Bu depremlerin etkilerini

antik kent kalıntılarından anlıyoruz. Aletsel dönemlerde ise en önemli deprem 22 Eylül 1939 tarihinde olan Dikili-Bergama depremidir(6,6 büyüklüğünde). En fazla hasar Dikili'de olmuş 1000 ev yıkılarak adeta yerleşme yok olmuştur.

Barajların olmadığı dönemler için Bakırçay ve kollarının taşkınları kültüre de zarar vermiştir. 1843yılında Bergama'da büyük su baskınıyla köprüler ve Debbağ Hamamı yıkılmıştır.

Yörenin kültürel peyzajında tarım önemli bir yer tutmaktadır. Tarımsal ürünler arasında domates fazladır. Domates uzun yıllar ekildiği toprakların asitlenmesine neden olmaktadır. Yörede zeytincilik ve zeytinyağı üretimi önemlidir. Özellikle kıyı kesimi için zeytinyağı üretiminin "karasu" olarak adlandırılan atık suyunun arıtım maliyeti yüksek ve zordur. Zeytin karasuyu, yeraltı suları için kirlilik riski taşır ayrıca deniz ve nehirlere verilmemesi gerekir. Zeytin karasuyunun sızdırmaz havuzlarda buharlaştırılması gerekir. Ayrıca zeytinlerin sıkılmasından sonra kalan küspe adı verilen prina atıkları önemli kirleticiler arasındadır. Bakırçay'da tarımsal faaliyetlerde kullanılan pestisit ve gübrelerden kaynaklanan kirlilik bulunmaktadır. Tarımsal sulamanın geri dönüş sularında bulunan ticari gübre ve tarım ilacı(pestisit) artıkları ve hayvansal gübrenin yanlış kullanımı sonucu sızması Bakırçay'da kirlilik oluşturmaktadır. Organik tarıma geçiş hızlanmalıdır böylece doğal ortam korunacaktır. Salçalık ve konservelik sebze ve meyve üreten tesislerden kaynaklanan kirlilik olmaktadır.

Barajlar sulama, elektrik üretimi, taşkın kontrol ve içme-kullanma suyu ağlaması açısından büyük katkıları bulunmaktadır. Fakat özellikle baraj göl haznesinin geniş bir alanı su altında bırakması bu alanın doğal ve kültürel kaybına neden olabilmektedir. Baraj kuruluş yerlerinin ön çalışmalarının bu açıdan yapılması zorunludur. Bakırçay Yöresinde barajların, Akdeniz yağış rejimi altındaki ve yaz kuraklıkları olan yöre için tarım alanlarının sulanmasında büyük katkısı olmuştur. Fakat yörede kurulan Kestel Barajı ve Yortanlı Barajında kültürle ilgili sorun yaşanmıştır. *Pergamon* kentinde seramikçilik gelişmişti ve Kale Tepe ve Hula Bayırı arasında Kestel Boğazı'ndaki kil yatakları kullanılıyordu. Bu nedenle Kestel vadisinde seramik atölyeleri(keramiakos) alanı ve çömlekçiler mahallesi bulunuyordu (Radt, 2001).Bu boğaza yapılan Kestel barajı 1988 yılında tamamlanınca bu kültür kalıntıları baraj göl suları altında kalmıştır.

Barajların yapımı tarım için olumlu olmakla beraber Yortanlı Barajı yapım yerinin yanlış seçimi kültür üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Yortanlı barajının temeli atılırken bir Roma köprüsü ve Paşa Ilıcası adı verilen sıcak su tesisinin olduğu yerde çalışmalar ilerleyince, antik bir yerleşme kalıntısı ortaya çıkmış ve aynı yıl yerleşmeyi kurtarma kazılarına başlanmıştır(Yaraş&Şimşek,2011). Bu

yerleşmenin *Allianoi* olduğu sanılmaktadır. Yerleşmenin kuruluş nedeni buradan çıkan 47° C sıcaklıkta sıcak su kaynağıdır. Yerleşme dar bir vadide İlya çayının iki tarafına kuruludur. Roma İmparatorluğu döneminde en parlak dönemini(M.S. 2.yüzyıl) yaşamıştır. Yerleşmenin üçte ikisi kaplıca tesisleridir Bizans çağında son dönemini yaşamış, İlya çayının sel sularının getirdiği alüvyonlar altında kalmıştır. Sıcak su kaynağı Osmanlılar döneminde de kullanılmıştır. Cumhuriyet Döneminde üzerine bir tesis yapılarak kullanılmış, 1992 yılında Paşa ılıcası binası yenilenmiş, 1998 yılında sel sularıyla kullanılamaz duruma gelmiştir. Ilıcanın batısındaki Roma köprüsü 1979 yılına kadar Bergama-İvrindi arasında kullanılmış, 1992 yılında bozularak yeni bir köprü yapılmıştır.

Foto 2. Allianoi, baraj gölü suları altında kalmadan önce(2009,Suna Doğaner)

1998 de yoğunlaşan kurtarma kazılarıyla yerleşmenin cadde, sokaklar, köprüler, dükkânlar açığa çıkarılmıştır(Foto.2) Yortanlı Barajı tamamlanarak 2005 Kasım ayında su tutulması planlanmış fakat tartışmalar sonucu antik yerleşme için çözüm üretilinceye kadar barajda su tutulmamasına karar verilmiştir. Üretilen çözüm önerileri ayrıntılı bir şekilde incelenerek 2010 yılında hazırlanan koruma projesi kabul edilmiştir. Bu projeye göre antik yerleşim alanının uygun dolgu malzemesi ile örtülmesine karar verilmiştir. Proje kapsamında su altında kalacak yapı duvar üstlerini korumak için kaplama(harpuşta) yapılmış ve kenevir bezle sarılmıştır. Toprak malzeme olan kısımlar kenevir bezle sarılıp üzeri harçla kapatılmıştır. Taş duvarların onarımı yapılmış, mermerler yapıştırılmış, çatlak yerler onarılmış ve bütün alanın üzeri siltli kumla örtülmüştür. Böylece barajın ömrü

dolunca yerleşme tekrar açığa çıkarılabilecektir.2010 Ekim ayında *Allianoi*'nin üzeri mille örtülmeye başlanmış 31 Aralık 2010 tarihinde barajın kapakları kapatılarak barajda su tutulmaya başlanmış ve *Allianoi* baraj göl alanında su altında kalmıştır. Bir başka sorun barajın Paşaköy fay hattının tam üzerine yapılmış olmasıdır.

Arkeolojik kültüre etki sadece baraj yapımıyla değil arkeolojik kazılarla da olmuştur. *Pergamon* kentinde 1870 li yıllarda yapılan kazı sonucunda Zeus Sunağı'nın Prusya'ya kazılar karşılığı anlaşmalı olarak götürülmesidir. Berlin kentinde Pergamon Müzesi'nde büyük ilgi gören eserin yerinde *Pergamon*'da sadece giriş basamakları kalmıştır.

Yörede madenciliğe bağlı olarak linyitin termik santralde kullanımı ile ilgili sorunlar bulunmaktadır. Termik santralde linyitin yanması sonucu kül ve atık gaz açığa çıkmaktadır. Açığa çıkan atık gaz elektro filtre denilen kül tutucu sistemden geçirilerek atmosfere atılmaktadır(Foto 3). Elektro filtrelerin yetersiz tasarımı sonucu hava ve çevre kirliliği oluşmaktadır. Ünitelere daha büyük elektro filtreler gerekmektedir.2007 yılında Soma B nin iki ünitesi için yeni elektro filtreler tamamlanmıştır. Ayrıca en önemlisi baca gazı kükürtsüzleştirme sistemi kurulması gerekmektedir. Santral soğutma sisteminde aşırı su kullanımı barajdan(Sevişler barajı) sağlanmakta ve bu da tarımın su ihtiyacını tehdit etmektedir. Santralde yılda yaklaşık 8 milyon ton linyit yakılmakta 3.6 milyon ton kül açığa çıkmaktadır. Bu küllerin yaklaşık 270 bin tonu özel kuruluşlara çimento yapımı için satılmaktadır. Santral küllerinin depolandığı alanlardan çevreye radyoaktivite yayılmaktadır.

Foto 3. Kent içinde Soma Termik Santrali (Foto. Suna Doğaner)

Termik santraller insan sağlığına olan zararlı etkileri yanında, coğrafî mekânla ilgili önemli etkileri bulunmaktadır. Bacalarından çıkan milyarlarca metreküp sülfür dioksit gazı yağmurla birlikte asit yağmuru olarak yeryüzüne dönmektedir. İlk olarak bitki örtüsü etkilenmekte ağaçlar zarar görmekte, toprağın asit oranı yükselerek tarımsal verim azalmaktadır. Termik santrallerin çevresinde arıcılık, zeytincilik, bağcılık sebze ve meyve bahçeleri zarar görmüştür. Baca gazlarının basıncıyla havaya yayılan küller dışında, kömürün yanmasından büyük miktarda açığa çıkan kül depolanmaktadır. Bu depolardan yağmur sularıyla külün bileşimindeki siyanür yer altı sularına karışmaktadır. Termik santrallerin bu etkilerini önlemek için yapılması gereken baca gazı arıtma tesisleri (desülfürizasyon ünitesi) ve kül tutucular (elektrofiltre) yapılması gerekir. Bu ünitelerden maliyeti çok yüksek olan baca gazı arıtma ünitesinin yapımı çok geç gündeme gelebilmiştir.

Yörede Soma'da üçüncü bir termik santral kurulması planlanmış ve 2014 de Soma'ya 5km uzaklıkta Yırca köyünde bu amaçla belirlenen yerde zeytin ağaçlarının kesilmesi yöre halkı tarafından çok büyük tepkilere neden olmuştur. Kimyevî atık bırakan tesisler zeytin sahalarına 3km uzaklıkta bulunmalıdır. Santral için yeni yer olarak Türkpiyale ve Kayrakaltı Köyleri civarında yer alan bir alan belirlenmiştir. Yırca köyünde sökülen zeytin ağaçları yerine Ziraat Mühendisleri Odası tarafından 6 bin zeytin fidanı dikilmiştir.

Madencilik faaliyetlerinde üretim ve cevher zenginleştirme çalışmaları doğaya ve diğer ekonomik faaliyetlere zarar verebilmektedir. Madencilik Faaliyetleri Uygulama ve ÇED yönetmelikleriyle bu faaliyet çevre ile uyumlu yapılması ve alanın yeniden doğaya kazandırılması zorunludur.

Linyit yataklarının işletiminin iki yönlü etkisi bulunmaktadır. Bunlardan birisi maden işletmesinin doğrudan zararları diğeri linyitin termik santralde yakılmasıyla ortaya çıkan sorunlardır. Madencilikle ilgili sorunlar, açık ocak işletmeleri ve Bakırçay'ın kirlenmesidir. Kömür yıkama tesislerinin atık suları kömür tozları içerdiği için nehri kirletmektedir. Soma kömür işletmelerinin çoğunda ham olarak gelen kömür yıkama işlemlerinden sonra atık sular geri dönüşüm tesisine alınıp yeniden kullanılmaktadır. Atıksu geri dönüşüm tesisi olmayan işletmeler büyük havuzlarda suyu çökeltip yeniden kullanmakta fazla gelen suyu Maden deresi yoluyla Bakırçay'a göndermektedirler. Arıtma tesislerinde yaşanan aksaklıklar yüzünden kömür tozu içeren sular Bakırçay'ı kirletmektedir. Bakırçay bu nedenle siyah bir renk almıştır.

Açık linyit işletmeleri arazide geniş alanlarda kazı yapılması ve atığın döküldüğü harmanlama alanları için yer gerektirir bu nedenle doğal çevre tahrip olmaktadır. Açık linyit işletmeleri tarımı olumsuz olarak etkilemektedir. İşletmelerin yakınındaki alanlarda taban suyu seviyesi düşmekte bu da sulama sorunu

çıkarmaktadır. Harmanlama alanlarında tuzluluk da tarımı olumsuz etkilemektedir(Karadağ, 2006).Kömürün zenginleştirilmesi işleminden sonra atık malzemenin depolandığı atık havuzlarından sızan sularda kömür tozları yeraltı sularını ve Bakırçay'ı kirletmektedir.

Yörede madencilik ve tarım arasında bir başka sorun Ovacık altın madeniyle ilgilidir. İşletme Mayıs 2001 de üretime geçmiştir. Ovacık madeninin 100km kuzeyinde Çoraklık Altın Madeninde de altın üretimi yapılmış 2014 yılında üretim bitmiştir. Alana 7000 adet zeytin fidanı ve 150 adet incir ağacı ekilmiştir. Ovacık'a 63 km uzaklıkta Kubaşlar'da bulunan altın madeni de çıkarılmaya başlanacaktır. Ovacık altın madeni ile ilgili sorunlar altının siyanürle ayrıştırılması, siyanürlü toprağın depolanması, bu atık depolarının depreme dayanıklı olup olmadığı, altın madenciliğinin yöre halkına maddi katkısı konularıyla ilgili olmuştur. Verimli tarım ve zeytincilik alanlarına depolardan sızan siyanürün zarar vereceği veya deprem sonucu bu havuzların yıkılarak siyanürün yayılacağı, maden çıkarırken zeytin ağaçlarına zarar vereceği gibi sorular yerli halkta çok büyük tepkilere neden olmuş, bu nedenle maden işletmesi çok sıkı kontrole alınmıştır.

Yörede granit yatakları önemli bir ekonomik kaynaktır fakat taş ocaklarıyla ilgili mekânsal sorunlar bulunmaktadır. Taş ocaklarında taç çıkartmak için açılan çukurlukların taş çıkarımı bitince alanın ıslah edilerek kapatılması ve ağaçlandırılması gerekmektedir. Özellikle Kozak yaylasında Terzihaliller köyü taş ocaklarında bu sorun bulunmaktadır. Taş ocaklarından çıkan toz da fıstık çamları için önemli olan oksijeni olumsuz etkilemektedir. Kozak yaylasında 16 köyün geçim kaynağı çam fıstığı üretimi yıllık 2000 tondan 2016 yılında 500 tona düşmüştür.

BAKIRÇAY YÖRESİ: SONUÇ VE GELECEK

Yöreler arası rekabette yöreler sahip oldukları doğal ve kültürel kaynakları korumak ve ön plana çıkarmak zorundadır. Ayrıca yörelerde yerleşmeler arasında kültürel rekabette farklı kültürlerin bir arada olması, tarihi yapıların çok sayıda olması ve bunların korunması üstünlük sağlamaktadır.

Bergama Yunan(Helen), Roma, Bizans ve Osmanlı Dönem kültürlerini bir arada barındırır. Bergama farklı kültürlerin varlığı içinde antik döneme ait kalıntıların da bulunmasıyla rakipsizdir. *Pergamon* antik kenti kalıntıları günümüzdeki Bergama kenti ile iç içedir. Ege Bölgesinin *Efes, Milet* gibi arkeolojik turizmde en çok gezilen kentleri terk edilmiş fakat *Pergamon*'da yerleşme günümüze kadar devam etmiştir. Yöre *Pergamon* antik kenti kalıntılarıyla ülke çapında ve bütün Akdeniz Havzasıyla rekabet gücüne sahiptir. Antik kentin kazılarının yapılıyor olması, yapıların restorasyonu arkeolojik turizm açısından mekânsal düzenleme-

sinin yapılmış olması önemlidir. *Pergamon* Anadolu'da arkeolojik açıdan en çok kazı ve araştırma yapılan kentlerden birisidir. *Zeus Sunağı*'nın kalıntıları Berlin'de Pergamon Müzesi'ndedir.1991 yılından itibaren Almanya'dan iadesi için yoğun çaba sarf edilmesi de yörenin kültürüne sahip çıktığını göstermektedir.

Bergama 2014 yılında UNESCO tarafından Dünya Miras Listesine alınmıştır. Helenistik, Roma, Doğu Roma(Bizans) ve Osmanlı Dönemlerine ait katmanları barındırdığı için "çok katmanlı kent" olarak çevresinde 9 bileşenle(Kibele Kutsal Alanı ve Tümülüslerle) birlikte "Çok katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı " olarak listeye alınmıştır. Kentlerin Dünya Miras Listesinde yer alması dünya çapında kentsel rekabet gücü sağlar. Antik kentlerde yapılan arkeolojik kazılar yörelerin tarihini ve kültürünü ortaya çıkarmak ve turizm için çok önemlidir. Yörede kazılar *Pergamon, Elaia, Kane, Pitane*'de Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. *Pergamon* antik kentinde onarımlar da kente ilgiyi artırmaktadır.

Yerleşmeler tarihi yapılarını koruyarak Tarihi Kentler Birliği'ne üye olmaktadırlar. Yöredeki yerleşmelerden Bergama ve Çandarlı, Tarihi Kentler Birliği'ne üyedir. Çandarlı Kalesi 2013 yılında 7 kale ile birlikte "Ceneviz Ticaret Yolu'nda Akdeniz'den Karadeniz'e kadar Kale ve Surlu Yerleşimleri" olarak UNESCO Dünya Mirası geçici listesine kaydedilmiştir.

Tarımsal rekabette Kınık, Kırkağaç ve Bergama birbirine rakiptir. Bu rekabette Kınık en geniş tarım ovasına sahip olmasına rağmen sulama için Yortanlı Barajı açılışında gecikme olunca bu rekabette Kırkağaç ve Bergama'ya göre geri kalmıştır. Fakat bu kentler Ege Bölgesi içinde de tarımsal rekabette geri durumdadır. Yöre "Kozak çam fıstığı "ve "Kırkağaç kavunu" ile Türkiye çapında rekabet gücüne sahiptir. Yöre çam fıstığı ağaç sayısı ve üretimde Türkiye'de birinci sıradadır. Çam fıstığı yörede kendi tesislerinde kozalaktan ayrıştırılır. Kırkağaç kavunu kalitesi ve dayanıklılığı ile rakipsizdir yazın hasat edilen kavun iplere asılarak depolarda kış mevsiminde Mart başına kadar dayanabilmektedir. Depolamak için Kırkağaç'ta 12 modern kavun soğuk hava deposu yapılmıştır. Tarımsal ürünlerin coğrafi işaret alması yörelere tarımda rekabet gücü sağlamaktadır. Bergama Kozak Çam Fıstığı ve Kırkağaç Kavunu 2008 yılında yörenin coğrafi işaret alan iki ürünüdür. Rekabette marka ürünlerin tanıtımı için kent meydanlarına heykelleri yapılmaktadır. Kırkağaç kavunu kent meydanında heykel olarak yapılmıştır.

Yerleşmelerin tarihi yapılarını onarması rekabet üstünlüğü sağlamaktadır. Çandarlı'da tarihi zeytinyağı fabrikası onarılmış kültür evi olarak kullanılmaktadır. Tarihi hamam onarılarak Etnoğrafya Müzesi olmuş tarihi çeşme onarılarak işlevsel duruma getirilmiştir.1859 yılına ait Koçanlı Köşkü de onarılmış, Çandarlı Kalesi onarımı da tamamlanarak hizmete açılmıştır(2014). Bergama'da tarihi

Kapalı Çarşı'nın(1930lu yıllar) çevre dükkânlarının cephe onarım çalışmaları yapılmıştır.19.yüzyıla ait bir fabrika(deri tabaklama) onarılmaktadır sosyal tesis olarak kullanılacaktır. Gazi Paşa İlkokulu(Rum Erkek Okulu,1867) onarılarak otel olmuştur. Bergama'da Havra(1875) onarılarak sergi salonu olmuştur. Bergama'nın Kale Mahallesinde yer alan tarihi konutlar onarılmakta bu evlere turizm işlevi verilmektedir Kırkağaç'ta 144 yıllık Rum evi restore edilmektedir ilçe Halk Kütüphanesi olarak düzenlenecektir. Soma'da Karamanlı mahallesinde 150 yıllık Osmanlı mimarisine sahip "Kemahlı Evi" restore edilmektedir. Darkale köyünde 20 ev restore edilmek için belirlenmiş 5 evin restorasyonuna başlanmıştır. Yerleşmeler tarihi yapılarını tek tek onardığı gibi sokak sağlıklaştırma çalışmaları da yapmaktadır. Bergama'da Abacıhan sokakta yer alan kültür varlıklarının cepheleri onarılmıştır. Yöreye ait yurt dışında bulunan kültür kalıntıları bulunarak iadesi istenmektedir. Bunlardan birisi Yortan höyüğü mezarlığındaki 1900-1901 yıllarında kazılarla bulunan buluntulardır. Bu kazılarda Yortan Kültürü'ne ait kaplar yurt dışına çıkarılmış bu kaplar yıllar sonra tekrar bulunarak Türkiye'ye iade edilmektedir. Bakır kasabasının 6km doğusunda Harta (Abidintepe) Tümülüsünden (Lidya M.Ö 6.yy) 1965 yılında kaçak kazılarla yurt dışına çıkarılan duvar resimleri 1994 yılında geri getirtilmiştir.

Tarihi varlıkların korunması açısından müzeler önemlidir. Bergama Müzesi, arkeoloji ve etnoğrafya müzesi şeklindedir. Bergama ve çevresindeki kazılardan çıkan erken Tunç Dönemi'nden Bizans Dönemine kadar çıkan arkeolojik eserlerin çoğu bu müzededir. Müzenin etnoğrafya bölümünde yörenin halı, kilim, kumaş dokuma örnekleri, el işlemeleri yer alır. Açık Hava Müzesi olarak *Pergamon* Akropol ve *Asklepion* kalıntıları yer alır.

Yerleşmelerde doğayı ve kültürel birikimin estetik değerlerini yeniden kazanmak için heykeller dikilmektedir. Yörenin insan hazinelerini gelecek nesillere aktarmak için seçilen kişiler arasında Galenus'un ismi Bergama'da bir caddeye verilmiş ve Bergama'ya heykeli dikilmiştir.1527 yılında ilk Türkçe dil bilgisi kitabını(Müyessiretü'l Ulûm) yazan "Bergamalı Kadri"nin heykeli de aynı meydana dikilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nda işgal edilen Bergama 14 Eylül 1922 de işgalden kurtulmuştur. Her yıl kurtuluş günü kutlanmaktadır. Atatürk 13 Nisan 1934 yılında Bergama'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin anılarını yaşayan kent her yıl bu ziyareti anmaktadır. Kozak yaylasında bir kaya bloğu üzerine Atatürk'ün oturan bir heykeli bulunmaktadır.

Yörelerde doğal varlıkların korunmaya alınması da önemlidir. Yeraltı kaynağı olarak Bergama graniti 2017 de coğrafi işaret almıştır. Tarım arazilerinin korunması amacıyla 2016 yılında 9620 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla "koruma alanı olan ovalar" arasında Bakırçay ovası da yer almaktadır. Dikili'de Belediyenin

hizmeti olarak bir botanik bahçesi kurulmuştur. Otuz hektarlık alan üzerinde yaklaşık 3000 çeşit bitki bulunmaktadır,Arbeterum'da yüzlerce ağaç ve çalı türü yetiştirilmektedir. Ayrıca kurutulmuş bitki örneklerinin korunduğu ve üzerinde bilimsel araştırmaların yapıldığı bir Herbaryum Merkezi de yer almaktadır. 250 yaşında olan Taşdede Pırnal Meşesi 1994 yılında Tabiat Anıtı olarak korumaya alınmıştır.

Yörede kırsal turizm ve ekoturizm açısından değerli alanlar bulunmaktadır. Özellikle Kozak köyleri, kıyıda Bademli köy, Denizköy kıyıya 1km uzaklıkta yamaçta Yahşi köy iç kısımda Nebiler köyü turizmden faydalanmaktadır. Çandarlı Körfezi kuzeyinde, Çandarlı'nın kuzeybatısında volkanik kayaçlardan andezitten oluşan 774 m yüksekliğinde yer alan Karadağ'a Bademli köy ve Merdivenli köy üzerinden yürüyüş turları düzenlenmektedir. Bu turlarda antik kalıntılar, jeomorfolojik oluşumlar ve göl ilgi çekmektedir. Gökçeağıl köyü Kemente Yaylası kırsal turizm açısından önemlidir özellikle etrafı dağlarla çevrili jeomorfolojik yapısı çok ilgi çekicidir. Nebiler köyü çevresinde ılıca, mağara ve şelalesiyle kırsal turizm ve ekoturizm için çok uygundur. Kozak yaylasının köylerinde fıstık üretimi, el halısı atölyeleri, tarımsal ürünleri arasında kozak üzümü, kozak elması kırsal turizmde değerlendirilir.

Yörede kültürel korumanın tarihi çok eskidir. Kırkağaç Çam Festivali 158 yıllık bir gelenektir(2019). Kırkağaç Çam Festivali'nin kökeni yüzlerce yıl öncesinin Çam Mesiresine dayanır. Mesirenin bulunduğu Çam koruluğu Kırkağaç'a birkaç km uzaklıktadır ve yöre halkı geleneksel olarak her yıl mayıs ayının ilk yarısında bu koruluğa çam gezileri yaparak veya çadırlarda birer hafta kalarak bu geleneği devam ettirmiştir. Günlük ziyaretlere "Lale Çamı" korulukta konaklamaya "Büyük Çam" ismi verilmiştir. "Lale Çamı" adlandırılmasından Yund Dağı'nda bulunan Manisa Lalesinin bu korulukta vaktiyle doğal olarak yetiştiği anlaşılmaktadır.

Bergama'nın tarihsel ve doğal güzelliklerini tanıtmak amacıyla yapılan kermes(el işlerinin satışa çıkarıldığı açık hava şenliği) ilk olarak 1937 yılında yapılmıştır (Bağana,1992).Yöreler ve kentler arası rekabette tanıtım çok önemli olduğundan geleneksel festivallere yenileri de eklenmektedir.1986 yılından itibaren Uluslar arası Çandarlı Kültür ve Sanat Festivali ve Dikili Barış Demokrasi ve Çevre Festivali düzenlenmektedir. Dikili'nin "Barış Kenti" olarak anılmasının nedeni Midilli Adası ile olan dostane ilişkileridir. Bu festivale Midilli halkı da katılmaktadır. Dikili Barış Parkı dünya barışı için mücadele eden İsveç Başbakanı Olaf Palme adına açılmıştır.2017 den itibaren Kınık Hasat Festivali, 2018 den itibaren Kozak Yaylası Bağ Bozumu ve Yaşam Vadisi Şenliği düzenlenmektedir. Dikili kentin simgesi olarak bamyayı seçmiştir ve 2017 yılında 1.Bamya Festivali düzenlemiştir.

Bakırçay Yöresinde 1800 lü yıllara kadar ekonomik faaliyetler tarım ve kıyıda balıkçılık iken 1889 da linyit yatakların işletilmesiyle yöreye madencilik faaliyeti gitmiştir. 1957 yılında ilk termik santralin yapımıyla enerji üretimi ayrı bir işkolu oluşturmuştur. Kıyıda 1980 li yıllardan itibaren turizm yerini alırken balıkçılık gerilemeye başlamıştır. 2001 yılında Ovacık altın madeninin işletilmesi bütün dikkati yöreye çekmiştir. Soma'da termik santrale ikinci bir ünite 1981 yılında eklenmiştir.

Yöre Akdeniz iklimi etkisi altında verimli ovalara sahiptir. Yörede tarımı desteklemek için barajlar yapılmıştır. Tarım yörede birinci ekonomik faaliyet olarak yerini korumalıdır. Yörede tarıma zarar veren linyit işletmelerinin atıklarının Bakırçay'ı kirletmesi önlenmelidir. Tarım termik santralin baca gazlarından da zarar görmektedir. Bunun için baca gazı arıtma tesisleri ve kül tutucular yapılmalıdır.

Soma linyit yatakları Türkiye'nin en önemli yatakları arasındadır. Bu yatakların işletilmesi yöreye işgücü ve ülkeye enerji sağlamaktadır. Yeni rezervlerin bulunmasıyla 2014 yılında yeni bir termik santralin inşasına başlanmıştır. Petrol fiyatlarının artmasıyla kömürden gaz üretilmeye başlanmıştır. Bu açıdan Soma linyit yatakları yabancı ülkelerin ilgi alanındadır. Yörede Türkiye'nin önemli bir madencilik ve enerji kenti Soma yer almaktadır. Soma'nın geniş bir ovası bulunmadığından bu ekonomik kaynağı kullanacaktır. Yörede Ovacık altın madeni işletilmektedir. Yeni altın yatakları bulunmuştur. Kozak yaylası granit kalitesi dünya çapındadır.

Kırkağaç ve Kınık ekonomik faaliyet olarak tarıma devam etmelidir. Bergama da tarım için çok geniş bir ovaya sahiptir. Bergama için turizm tarım yanında ikinci bir ekonomik gelir olmuştur. Bergama'nın UNESCO Dünya Miras Listesine alınması Dünya çapında önem kazandırmıştır.

Kıyıda ekonomik faaliyet olarak tarım ve balıkçılık yer alırken yöreye turizm girerek balıkçılığın önüne geçmiştir. Kıyı aynı zamanda deniz ticareti ve deniz taşımacılığı açısından önemlidir. Yörenin kıyısı, Dikili ile Türkiye'den dış ülkelere açılan bir kapı durumundadır. Çandarlı Körfezi'ne Ege'nin en büyük limanı inşa edilmektedir. Liman tamamlandığı zaman yörenin ekonomisi değişecek yöreye sanayi girecektir. Liman çevresindeki araziler sanayi firmaları tarafından satın alınmıştır. Liman günümüzde yaklaşık 300 bin olan yörenin nüfusunu da etkileyecektir.

Yörede jeotermal kaynakların yer alması yöre için bir ayrıcalıktır (Dikili-Kaynarca). Çünkü jeotermal kaynaklar Türkiye'de ve dünyada az yerde bulunmaktadır. Yöre bu kaynağı turizm, seracılık, kültür balıkçılığı ve enerjide değerlendirmektedir. Geleceğe yönelik planlamada kullanım alanı daha geniştir.

Bakırçay Yöresi değerlendirilirken kendi içinde alt yörelere ayrılmalıdır. Bu alt yörelerden birisi Kozak Yaylasıdır. Kozak yaylasında çam fıstığı üretimi, taş işçiliği ve kırsal turizm bir aradadır. Bu alt yöre bütünüyle kırsal yapısını korumalıdır. Taş işçiliği bu alt yörede Türkiye'nin en önemli çam fıstığı üretim alanına zarar vermektedir. İşletilen taş ocaklarının üzerinin kapatılıp ağaçlandırılması gerekmektedir. Yeni ocaklar için çok sayıda ağaç kesilmesi gerekmektedir. Taş ocaklarından havaya bitki örtüsü için zararlı gazlar karışmaktadır. Bu yöre etrafı yüksek tepelerle çevrili içine girilince ormanla kaplı yamaçlar ve orta kısımda kırsal yapısını koruyan köyleriyle adeta dışarıya kapalı coğrafya gibidir. Kırsal turizm için uygundur.

Diğer bir alt yöre Bergama ve çevresidir. Burada tarım, arkeolojik turizm ve madencilik bir arada yapılmaktadır. Tarım ve turizm birbirini destekleyen iki ekonomik faaliyettir. Bergama ovasında Ovacık köyünde başlayan altın işletmeciliği tarım için önemli bir sorun oluşturmuştur. Bu işletmede çevreye zarar vermemesi için tedbirler alınmış olmasına rağmen bu tereddüt giderilememiştir. Özellikle yakın çevrede diğer yerlerde bulunan altın da bu işletmede ayrıştırılmaktadır. Bu durum da burada rezerv tükense de işletmenin altın ayrıştırmaya devam edeceğini göstermektedir. Akdeniz ikliminin görüldüğü yerlerde siyanürle altın ayrıştırılması uygun değildir. Bergama ovası çok verimli bir tarım alanı olduğundan altın işletilmesi için uygun değildir.

Yörede Soma ve çevresi diğer bir alt yöre olarak değerlendirilirse, tarım için geniş bir ovası olmadığından burada madencilik ve enerji üretimi kaçınılmaz iki ekonomik kaynak olarak görülmektedir. Bu alt yörede madenciliğin Bakırçay'ı kirletmesi ve termik santrallerin baca gazlarıyla havayı kirletmesinin önlemleri alınmazsa yörenin bütün ovalarında tarımı etkileyecektir.

Yörenin kıyısı bölge çapında deniz turizmine katılamamıştır. Kıyı tatil konutlarıyla değerlendirilmektedir. Tatil konutlarına gelenler kıyıda yaz nüfusunu artırmaktadır. Dikili kıyılarında nüfus 40 binden yaz mevsiminde 500 bine çıkmaktadır. Kıyı turizmi ve Bergama'da arkeolojik turizm birlikte değerlendirilmelidir. Kıyıda Ege'nin en büyük limanı inşa edilmektedir. Bu liman kıyıda ve çevresinde ulaşım, sanayi gibi yeni faaliyetleri de çekecektir. Bu da kıyı kullanımını değiştirecektir. Buna yönelik bir planlama yapılmalıdır.

Yörenin gastronomi turizmi açısından ön plana çıkarabileceği Kozak yaylasının ürünleriyle yapılan çam fıstığı helvası, Kozak peynirli köftesi(Kozak köftesi), cilveli çay(çam fıstıklı), çığırtma, göçmenlerin getirdiği Bergama köftesi gibi ürünleri bulunmaktadır. Bademli Köyü'nün koruk suyu şurubunun özel bir içeriği bulunmaktadır.

İstanbul-İzmir otoyolunun yöreden geçmesi, otoyol ve Çandarlı limanı bağlantısı yörenin ekonomisini çok olumlu yönde etkileyecektir. Yörenin orta kesimleri ulaşım kavşağı olamamıştır. Bunun nedeni ana yolların yörenin doğusundan ve batısından geçmesidir. Bergama bu yollara göre iç kısımda kaldığı için yöresel bir merkez olarak gelişmemiştir. Yörenin yüzey şekilleri doğuda doğal yollardan iç kısımlara bağlanmasına olanak vermez. Soma çevreyolu Akhisar girişinden başlayıp Bergama yoluna bağlanmaktadır. İstanbul-İzmir otoyolunun yöreye Soma'dan giriş yapmasıyla yöre Bursa ve İzmir'e kısa zamanda bağlanması yörenin ekonomisini çok değiştirecektir. Bu otoyol Soma, Kınık, Bergama ve Dikili'yi çok olumlu etkileyecektir.

Coğrafyada bazı ekonomik faaliyetlerin bir arada yapılması için özel tedbirler almak gereklidir. Bu yörede tarım, madencilik, enerji üretimi ve turizm bir arada yapılmaktadır. Yörenin vizyonu madencilik ve enerji üretiminin tarım ve turizme zarar vermeyecek şekilde düzenlenmesi olmalıdır.

Yöresel rekabette granit yatakları ile ülke çapında rekabet gücü bulunmaktadır. Kozak yaylasını çevreleyen dağlık alandan çıkarılan Bergama graniti kırılma, parçalanma, çizilme ve dağılmalara karşı çok dayanıklıdır. İşletilebilirliği ve görselliği açısından dünyada önemli bir yere sahiptir iç ve dış tasarımda kullanılır. Binaların dış cephelerinde ısı yalıtımında özellikle tercih edilir hava koşullarında çatlama yapmaz ve doğal nedenlerle aşınmaz.

Soma'da OSB(Organize Sanayi Bölgesi) kurulması planlanmıştır. Yeni inşa edilen Çandarlı limanına 70km, İstanbul-İzmir otoyoluna 4km giriş mesafesi olacaktır. Otoban ile Çandarlı limanı bağlantısından ilk olarak Soma faydalanacaktır. Bu nedenle Soma OSB ilgi çekmektedir. Soma, demiryoluyla da İzmir ve Bandırma'ya bağlıdır yükler trenlerle de limanlara taşınabilecektir. Kırkağaç için Gıda İhtisas Organize Sanayi Bölgesi kurulması plan aşamasındadır.

Yörenin kültürel coğrafyasının araştırılması sonucunda eski ve yeni kültürlerin doğayı nasıl kullandıkları konusunda bilgiler ortaya çıkmıştır. Kıyının liman olarak kullanımı ve zeytincilikte kültürel devamlılık görülmektedir. Geçmiş kültürlerde de altın madenciliği yapıldığı sanılıyor. Bakırçay deltasının yerleşme açısından neden terk edildiği arkeolog ve coğrafyacıların yaptıkları çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Bakırçay ovalarında geçmişte olduğu gibi günümüzde de tarımsal peyzaj hâkimiyetini devam ettirmektedir. Bunlardan sadece Bergama Ovasında geniş ölçüde kentsel peyzaj hâkim olmuştur. Bunu kentin akropolünden görmek mümkündür.

Yörede yapımı devam eden ve planlanan projeler kültürel peyzaj değişiklikler yaratacaktır. Çandarlı Körfezinde limanın tamamlanması ve Aliağa demiryolu-

na bağlanması, bu demiryolunun Bergama'ya uzatılması, Soma Organize Sanayi Bölgesinin hizmete açılması, İstanbul-İzmir otoyolunun tamamlanması yörenin tarımsal peyzajında değişiklik yaratacaktır.

KAYNAKÇA

Bağana, G.A. Kermes, *Bergama Belleten*, 1992:1:31-32

Darkot, B. Bergama, *İslam Ansiklopedisi,*1943:II:537-538.

Darkot, B. , Tuncel, M.(1995) *Ege Bölgesi Coğrafyası* (3.baskı),İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ermiş,M.Ü. Darkale in the Byzantine Period: Settlement and Some Architectural Notes, *Turkish Studies* ,2016: 11/1:59-76.

Karadağ, A. Linyit İşletmeleri ve Termik Santralin Ardından Soma'da Değişen Çevre, Kent ve Kimlik, *Ege Coğrafya Dergisi*, 2006:15: 31-50.

Ksenophon *Anabasis* (*Onbinlerin Dönüşü*)(çev.Tanju Gökçöl),Sosyal Yayınlar

Laufer,E. Seeliger,M. Pint,A. Herbrecht,M. Pirson,F. Brückner,A. Pergamon ,Araştırma Sonuçları Toplantısı,2016.

Öden, Z.G. Karesioğulları**,** *İslam Ansiklopedisi*, 2012:24, 488-489.

Pınar,Ö. Bakırçay Deltasının Alüvyal Jeomorfolojisi, *Ege Coğrafya Dergisi,*1985:3:87-100.

Radt, W. (2001). *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul: YKY Yayıncılık.

Sevin,V. (2001) *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Stewig, R. (1970). *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları* (çev.R.Turfan,M.Ş.Yazman),İstanbul:İ.T.Ü Mimarlık Fakültesi.

Taşkın, S.(1998) *Mysia ve Işık İnsanları*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Tozan, M. Pergamon'un Yolları Antikçağ'dan Bizans'a Bakırçay(Koikos) Havzası'nın Yol Sistemi, *Tarih İncelemeleri Dergisi***,** 2017:XXXII/2 ,531-563.

Tuncel, M. Bakırçay Yöresinde Köy Tipleri, *İ.Ü Coğrafya Enstitüsü Dergisi,*1967:16:133-139.

Tuncel, M. Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış, *İ.Ü Coğrafya Enstitüsü Dergisi,*1980:23:123-160.

Yaraş, A. Şimşek, Z. Allianoi 'S' Kıvrımlı Sarmallı Sütun Başlıkları, *Mediterranean Journal of Humanities*, 2011:1/2:225-236.

Yılmaz, G.(2009) *Tezgahtan Tuvale Onyedinci Yüzyılda Hollanda Ve Flaman Resminde Osmanlı Halıları*, İstanbul: Bağlam Yayınevi.